

Subjektiviranje i kraj moderne države?

Žarko Puhovski

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Novovjeka je država (to jest država uopće za razliku od klasično pojmljene zajednice) određena svojim odnosom spram građanskog društva, odnosom politike i proizvodnje od koje politika apstrahira i iz tako apstrahirane pozicije izvanjski upravlja građanskim društvom. U dvadesetom stoljeću dolazi, međutim, do subjektiviranja države, ona više nije naprosto aparat, nego utemeljitelj i tvorac bitnog sadržaja epohe. Društvo više nije *societas societans*, nego samo *societas societata*, ali ni država više ne može ostati u kvantitativnom proširenju svojeg izvornog određenja. Odnos države i društva stoga više uopće nije moguć, jer na mjesto razdvojenosti koju on pretpostavlja stupa svojevrsna kvazi-zajednica. Na teorijskoj razini to pokazuju i moderni koncepti pravednosti (Hayek, H. F. Pitkin, Rawls) koji se uvijek odnose — u klasičnoj podjeli — i na političku i na privrednu sferu. Konzekvencija je ovakvog shvaćanja svijest o potrebi metodologijski, disciplinarno i pojmovno novog pristupa ovom bitnom odnosu epohe.

1. Novovjeka je država — o kojoj je riječ u slijedećim izvodima¹ ovdje razumljena na tragu filozofijske tradicije započete s Machiavellijem i Hobbesom, tradicije koja — uz nekoliko prekida — do posve suvremenih teorija razumije državu kao aparat, sredstvo, najzad: *posredovanje* koje održava neko stanje onakvim kakvo se želi.² Da bi pak to stanje uopće bilo vrijedno održanja, nužno je da onima koji u njemu prebivaju omogućuju stanovite koristi koje drukčije postavljenim opstankom nizu dostižne. Novovjekovlje (s Rousseauom i Hegelom kao djelomičnim izuzecima) tu koristi, u osnovi, sažimlje kao sigurnost³ (za čije je održanje — uz postignuće

1

Uz pretpostavke kojima barataju slijedeći izvodi novovjeka je država načelno država uopće. Njezina osebujnost za tradiciju grčkog, pa i rimskog mišljenja nema smisla, kao što ta tradicija ne poznaje ni ono razlikovanje države i društva koje je konstitutivno za cijelo novovjekovlje. Kao poprište održavanja danoga, država se profilira tek kod Machiavellija, upravo odvajanjem od apstraktnosti tradicionalnog samorazumijevanja zajednice.

2

Usp. o tomu: Z. Puhovski, *Država kao aparat sile?*, »Pogledi«, br. 2/1980, Split.

3

Usp. J. Habermas, *Theorie und Praxis*, 2. izd. Suhrkamp, Frankfurt, 1971, posebice poglavlje »Die klassische Lehre von der Politik in ihrem Verhältnis zur Sozialphilosophie«; L. Strauss, *Political Philosophy*, Pegasus, Indianapolis, New York, 1975, posebice poglavlje »An Epilogue«.

stanovite razine zadovoljenja potreba što ih uvjetuje opstanak — smisleno ugovorno pristati na redukciju drugih za čovjeka odlučujućih odredaba njegova bića); formula je novovjeke države — po dosegu usporediva sa značenjem Descartesova sažetka *cogito ergo sum* za filozofijsko novovjekovlje — *protego ergo obligo*.⁴

1.1. Kad je država određena kao instancija održanja jednog stanja, pretpostavljeno je svagda da je to (u novovjekom političkom mišljenju: društveno)⁵ stanje po sebi samome neodrživo, da njegovo autopertpetuiranje načelno nije moguće, to jest, u konzekvencijama, da epohalno uređena proizvodnja, koja čini temeljni sadržaj novovjeke društvenosti, nije moguća bez sebi bitno izvanjskih instancija održavanja. Država kao institucija održavanja epohalno postojećega ima stoga dvoznačno, njoj samoj izvanjsko određenje: ona je i aparat, instrument, itd., koji održava epohu (kako to liberalni prvi vide),⁶ ali je i ustavno poprište jednog (apstrahiranog) načina egzistencije koja — samorazumijevanjem — nadilazi egzistenciju u društvenosti, integrirajući je, dapače, u svoju apstraktnost (premda tek u načelu).

1.2. Razlikovanje egzistencije na razini društva (kao proizvodne egzistencije) od egzistencije na razini države (kao političke egzistencije) doводи do nužnosti podvajanja subjekata tako raščlanjenih egzistencija koje je, metodički promotreno, moguće samo posljecom specifičnog procesa apstrahiranja (stoga već navedeni protego štiti, uz ostalo, baš to apstrahiranje kojim se zbiljsko proizvodno biće pomeće u politički subjektiviranu apstrakciju). Subjekt države (kao *cives*, citizen, državljanin) principijelno je — od rimskog pravnog mišljenja kojim, u obratu spram grčkog mišljenja zajednice, započinje ova pojmovna historija' — određen ponajprije interakcijski, inter»subjektivno«, jednakošću kao odlikovanim odnosom. Taj, naime, odnos nije jednostavno način veza među na spomenuti način apstrahiranim »osobama«, nego je, štoviše, njihova (kvaziantropološkijska) pretpostavka, *državljanin je principijelno biće jednakost*⁷ (čak i kad je epohalno zadan kao podanik, drugim podanicima svojim podaništvom izjednačen, a spram vladara/suverena kao apstrakcije posredovan državnim instancijama). Kako živi, zbiljski ljudi ne mogu biti s drugima jednaki

4 Usp. radikalnu interpretaciju — izvedenu iz premisa dobivenih svodenjem biti političkoga na odnos prijatelj-neprijatelj — u: C. Schmitt, *Pojam politike*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943, odjeljak »Pojam politike«.

5 Usp. M. Riedel, *Studien zu Hegels Rechtsphilosophie*, Suhrkamp, Frankfurt, 1969, posebice odjeljak »Der Begriff der 'Bürgerlichen Gesellschaft' und das Problem seines geschichtlichen Ursprungs«.

6 Usp. F. Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974, posebice odjeljak »Pojam političke slobode«.

7 Usp. R. v. Mayr, *Römische Rechtsgeschichte*, sv. III, *Die Zeit des Reichsrechts*, Göschen, Berlin-Leipzig, 1913.

8 Usp. tradicionalne odredbe u: A. de Tocqueville, *Democracy in America*, sv. I, Vintage, New York, 1954, posebice poglavlje »Social Condition of the Anglo-Americans«.

(jer bi time doveli u pitanje individualnost kao svoju bitnu specifičnost),⁹ izjednačavanje je moguće samo na razini apstrakcije, pa i subjekt takvog tipa »egzistencije« ima biti apstrakcijom.

1.2.1. Budući je subjekt državne/političke »sfere« unaprijed određen po svojoj jednakosti — a tomu je tako zato što država bitno disponira državljanima kao bićima koja su proračunljiva, predvidiva, predstavljiva i već time, kao jednaka kao subjekt-objekti državne autoreprodukcije, pretpostavljena — taj subjekt — od rimskopravne tradicije nadalje — ne može biti čovjek u punini svoje egzistencije nego samo apstrakcija (koja je ujedno važan aspekt te egzistencije). To je izjednačenje za državu ne samo pretpostavka (u dvostrukom smislu: legitimacijskom i tehničko-izvedbenom), nego i konzekvenca njezine posredovne djelatnosti *unutar* društva, djelatnosti, naime, koja bi da društvo obdrži njemu samome nasuprot (tako, opet, da izjednačuje ne samo bitne pojedinačnosti ljudskih egzistencija, nego i njihovih društveno neposredno nazočnih implikacija: bogatstva, uvjeta proizvodnje, obrazovanja, itd.).

2. Država u dvadesetom stoljeću pokazuje (dapače, živi) evidentan prevrat u odnosu prema ocrtanoj tradiciji, skraćeno i preliminarno rečeno; ona je sve manje noćobdija ili pak poslovodni nadbor — ostajući pritom (čak: moderniziranim) aparatom. Drukčije rečeno: *suvremena se država subjektivira*, pokazuje to raznoliko filozofijsko-političke, politologijske, sociologijske, politekonomijske analize,¹⁰ ali sve jasnije i ideologijsko-politički programi (od New Deala preko nacionalsocijalizma/fašizma, do suvremenih socijalističkih država ili onih u trećem svijetu — unatoč neprijeporno kolosalnim razlikama među njima).¹¹

2.1. Odlučno pitanje koje je nametnuto ovako pojmljenim razvojem glasi: predstavlja li ta promjena u postavljanju države samo moguću korekciju odnosa država-građansko društvo, sadržanu in nuce u samim pretpostavkama tog odnosa, ili ona dovodi sam taj odnos u pitanje? U mnogo čemu mjerodavno teorijsko i historijsko ispitivanje tog odnosa poduzeo je u posljednje vrijeme Lawrence Krader,¹² čija se analiza, u osnovi, sažimlje u sljedećem — za ovdje postavljeni teorijski kontekst relevantnom — stajalištu; u odnosu civil society i države dolazi do različitih unutrašnjih mijena obaju relata (označena unaprijed na način apstraktnih pojmova). Pri tome supstanciju države čine vazda tri tipa odnosa: a) suprotnosti

9

Usp. E. Fink, *Grundphänomene des menschlichen Daseins*, K. Alber, Freiburg-München, 1979.

10

Usp. npr.: R. Miliband, *The State in Capitalist Society*, Penguin, Harmondsworth, 1973; J. Habermas, *Theorie und Praxis*; E. Mandel, *Kasni kapitalizam*, CKDO, Zagreb, 1981; H. Lefebvre, *L'État dans le monde moderne*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1976; J. Hirsch, *Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und politisches System*, Suhrkamp, Frankfurt 1970.

11

Usp. o tome: S. Finer, *Comparative Government*, Penguin, Harmondsworth, 1972.

12

L. Krader, *A Treatise of Social Labor. Dialectics and Society*, sv. 5, Assen, 1979.

među klasama s obzirom na podjelu društvenog proizvoda i viška vrijednosti; b) suprotnost između privatne i javne »sfer« društva; c) odnosi među pojedinim klasama i »sferama« s obzirom na prinudujuću silu u društvu.¹³ Ostavljajući po strani stanovite pojmovne poteškoće čitave konstrukcije, koje se baš u ovom egzemplificiranju zaoštreno iskazuju,¹⁴ važno je propitati daje li tako formulirana shema metodičku mogućnost poimanja konstatiranog prevrata u utemeljenju, »funkciji« i (samo)postavljanju moderne, točnije današnje države.

2.1.1. Kraderova je operacionalizacija uperena na klasično, »aparatsko« poimanje države; pokazivanje promjena u suvremenom postavljanju države njezinim slijedom moglo bi stoga potkrijepiti već iznesenu, u literaturi također višestruko iskazanu sliku te mijene, ali, naravno, samo »iznutra«, sagledanu iz konteksta djelovanja države neovisno o tomu gdje su zadani temeljni ciljevi tog djelovanja. Zahvaljujući, naime, vrlo opreznim formulacijama što ih Krader rabi, njegova shema dosiže razinu općenitosti koja je, barem na prvi pogled, primjenjiva na svako ustrojstvo države, neovisno o tomu gdje je (s obzirom na odnos država-društvo) smješten navlastiti subjekt epohalnog događanja. Ipak, ograničenost te sheme na novovjeku tradiciju, koja se s dvadesetim stoljećem prekida, uočiva je u nastavku ovih Kraderovih odredaba »apstraktne države«, tamo, naime, gdje se ustvrđuje kako je »apstraktna država izraz formalnog razrješenja tih suprotnosti (tj. onih koje su pobrojene u 2.1. op. Z. P.); razrješenje samih suprotnosti predstavlja supstanciju civilnog društva«¹⁵ (civilno društvo Krader razlikuje od građanskog, kao jedne od njegovih epoha, točnije, one moderne). Ako uvodna tročlana razdioba i može eventualno, biti nategnuta tako da odgovara i promjeni u postavu države, s konzekvencijama koje slijede iz netom citiranog stava (koji se na prijašnje neposredno nastavlja) to više nije moguće. Jer državi se i dalje priznaje tek formalno razrješenje proturječja (*contradictio*) koja su izraz zbiljskih suprotnosti (*antithesis*). Upravo to za današnju državu više ne vrijedi.

2.2. I moderna država rabi, nedvojbeno, silu i njezine inačice, klasičnoj odredbi države posve sukladno; ono što je, s obzirom na taj problemski kompleks, promijenjeno jest *proizvodno*, a ne jednostavno distributivno ili izjednačujuće (u paraleli s Aristotelovim raščlanjivanjem pravednosti koje novovjeka politička teorija nastavlja, ali uz svijest o nužnosti da se silom jamči djelotvornost te pravednosti) postavljanje sile. Istodobno, njezino temeljno određenje, kao elementarnog komunikacijskog oblika, oblika koji stanovitim »razumijevanjem« poruke povezuje i slijepe, gluhe, ideote, strance, itd., u zajednicu (potencijalnih) adresata sile, dobiva tim obratom drukčije značenje.¹⁶

13
op. cit., str. 267.

14
Ponajprije je riječ o tome da Krader raspravlja o javnoj i privatnoj »sferi« kao da su obje pripadne društvu, što odudara od njegova početnog koncepta, posebice zato što ne uzima u obzir posredovno postavljanje javnosti između društva i države.

15
Krader, *ibid.*

16
Usp. *Gewaltverhältnisse und die Ohnmacht der Kritik*, Hrsg. v. Otthein Rammstedt, Suhrkamp, Frankfurt, 1974.

2.2.1. Nasuprot novovjekoj tradiciji, u kojoj sila, pa i državna, potrebuje legitimaciju¹⁷ (čak i u diktatorskim, tiranskim ili apsolutističkim režimima) iz prirodnog prava, božje objave, zadanog autoriteta, itd., u modernoj je državi na djelu proizvodnja autolegitimacije (sa Staljinom sistematski započeta) koja, konzekventno, i sili dopušta autolegitimiranje.¹⁸ Ne uzme li se u obzir proizvodnost, ali i komunikativnost sile, dogodit će se — kako to paradigmatički pokazuju Habermasovi i Apelovi radovi¹⁹ — razdvajanje sile od ostalih oblika komunikacije, ali i od u društvu ostavljenog proizvodnog odnosa (dobro to pokazuje Habermasovo razlikovanje poopćivih i nepoopćivih interesa, u kojemu je tlačenje poopćivih interesa uvedeno kao odnos koji s komunikacijskom uspostavom interesa nema unutrašnje sveze).²⁰

3. Već spomenuti obrat u odnosu države i društva znači konzekventno proizvodno postavljanje države, pa odatle i ukidanje društva u njegovu bitnom predodređenju kao *societas societans*, odnosno njegovo reduciranje na *societas societata*.²¹ Odruštljeno društvo jest društvo-objekt, društvo na kojem se iskazuje uradak temeljnog odnosa (čiji je subjekt složajem fundamentalno izmijenjena država). Individua u tom društvu, *bourgeois*, ostavljena je kao u sebi zatvoren pojedinačni opstanak, bez ikakve principijelne mogućnosti uspostavljanja izvanjske (političke) svrhe. *Citoyen* je pak postavljen — izmijenjenim položajem države — u situaciju u kojoj je načelno proizvođan, ali ostaje — zbog prije spomenute ograničenosti svakog koncepta jednakosti — nužno apstrahiranim, od zbiljskog (životno-proizvodnog) sadržaja ispražnjenim bićem. Stoga i proizvodnja kojoj je subjekt može biti samo proizvodnja silom, u krajnjoj liniji — kako to već desetljećima pokazuje teorija totalitarizma²² — kao nasilje nad imanentnim tendencijama samog proizvodnog sklopa.

3.1. No tako radikalna promjena pozicije države, koja ukida samu pretpostavku samostalnc, u epohi subjektne pozicije društva, ujedno je i unutrašnje dovršenje države kako je poimlje tradicija, država postaje kvazizajednicom, a sila što je rabi samosvršnom, i ona više nema posla s

17

J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Suhrkamp, Frankfurt, 1973; F. Jonas, *Sozialphilosophie der industriellen Arbeitswelt*, 2. izd., Deutsche Taschenbuch Verlag, F. Enke, Stuttgart, 1974; B. Russell, *Legitimacy versus Industrialism*, 2. izd., Unwin, London, 1965.

18

Usp. Ž. Puhovski, *Odgovori staljinizmu*, »Kulturni radnik«, br. 6/1982, Zagreb

19

Usp. J. Habermas, *Theorie der kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt, 1981, posebice sv. II, str. 524 i d., K. O. Apel, *Sprechakttheorie und transzendental Sprachpragmatik zur Frage ethischer Normen*, u: *Sprachpragmatik und Philosophie*, Hrsg. v. K. O. Aple, Suhrkamp, Frankfurt, 1976.

20

Usp. *Legitimationsprobleme ...*, str. 153 i d.

21

Formalna paralela tog dvojstva s tradicijom razlikovanja prirode kao *natura naturata* od prirode kao *natura naturans* služi za ilustriranje problema objektiviranja građanskog društva u suvremenosti. Činjenica je, međutim, da je takva tvorba gramatički dvojben, jer u latinskom ne postoji glagol *socio, societare*.

22

Usp. H. Arndt, *Totalitarianism*, sv. III, *Origins of Totalitarianism*, 4. izd., Harcourt, Brace and World, New York, 1968.

državljaninom — s obzirom na kojega je, kao prijatna silom, ponajprije,²³ imala biti općenitom — nego sa sadržajno određenim bourgeoisom (stoga je suvremena država spremna prisposodobiti svoju silu pojedinim recipijentima — ili njihovim skupinama — da bi postigla svoje ciljeve, pa na mjesto načelne prijatne silom, uz uvjet kršenja norme, dospijeva teror).²⁴

3.1.1. Ni suveren više nije puka apstrakcija (posredovana zakonom, običajem, religijom), nego zbiljsko biće koje se bitno nepravno odnosi spram politike (tzv. velike političare suvremene epohe gotovo uvijek karakterizira barem sporadično odustajanje od djelovanja po zakonskim normama, ali je ono — post festum, dakako — »legitimirano« njihovom uspješnošću, »gledanjem preko granice epohe«), tj. *tiranin*.²⁵ Načelna (pa i faktička) smjenjivost pri tome u biti ne mijenja odnos, samo ga čini oblikovno promjenjivijim. Na mjesto tradicijom ispostavljene diobe vlasti stupa posve otvorena dioba moći (ekonomske, kulturne, masovno-komunikacijske, ideološke, itd.), i to moći kojima je — nasuprot pravnom mediju vlasti što ih je poznavala tradicionalna dioba — zajedničko samo djelovanje na omašvljenju, tj. na krajnjem sadržajnom dokidanju titularnog subjekta najvećeg dijela suvremenih država — naroda.²⁶

3.1.2. Država više nije samo zaštitnik, koji stoga i obavezuje, ona sada, naprotiv, obavezuje time što je bitan tvorac cijeloga konteksta u kojemu je egzistencija pojedinca uopće moguća (nova formula glasi: *constituo ergo oblige*). Zbog toga, najzad, nije više moguće odnošenje, nego samo *amalgamiranje države i društva* u posve novu formaciju, na čijem ispitivanju, ali i poimanju, očito još treba raditi.²⁷ No za takvu analizu nije dostatan samo filozofijsko-politički ili politekonomijski, sociologijski, ili politologijski pristup, za eventualno pojmovno zahvaćanje toga (epohotvornog) fenomena nedvojbeno je nužna disciplinarno izvanjska lema, a pitanje je dostaje li i takvo oslanjanje.

3.2. Iz arsenala kategorija kojima barata tradicionalna filozofija politike ili politička znanost valja, s obzirom na uvide o kojima je bilo riječi, izvršiti radikalni odabir, jer mnoge od njih više ne odgovaraju. Ponajprije se to — metodički dalekosežno — može pokazati u novom, ovako ustanov-

23

Usp. o tome: R. Bierstedt, *An Analysis of Social Power*, »American Sociological Review«, sv. 15, prosinac, 1950.

24

Usp. Z. Puhovski, *Reakcija i terorizam*, »Pravnik«, br. 20—21, 1982, Zagreb.

25

Usp. L. Strauss, *O tiraniji*, GZH, Zagreb, 1980.

26

Usp. S. R. Mils, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964.

27

Krajnje točke poteškoća u poimanju dosjega tog amalgamiranja bjelodano pokazuju diskusije posljednjih godina koje se kreću između teze o nevladljivosti aktu-

alno danih društvenih odnosa (usp.: C. Offe, »Unregierbarkeit«, *Zur Renaissance konservativer Krisentheorie*, u: *Stichworte zur 'Geistigen Situation der Zeit'*, Hrsg. v. J. Habermas, Suhrkamp, Frankfurt, 1979, sv. 1; A. Wolfe, *The Limits of Legitimacy — Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, Free Press, New York, 1977), s jedne strane, i teze o državi kao menadžeru krize, s druge strane (usp. J. Steffen, *Krisenmanagement oder Politik?*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1974). Da je riječ o, sadržajno promotreno, istovjetnom problemu, nije sporno, ali upravo i tako pokazane kategorijalne poteškoće upozoruju na to da je prijelomna kriza cijeloga teorijskog konteksta.

ljenim slojažija primjerenom poimanju pravednosti. Za razliku od tradicije koja pravednost u društvu razlikuje spram normativne pravednosti,²⁸ u suvremenim se analizama pravednost pokazuje kao odnos koji se proteže na obje »sfere« (u njihovim klasičnim odredbama), a to znači i kao odnos što se proteže čitavim prostorom novo zadobivene tvorevine. Pretpostavka je tome poimanju bitno materijalističko izvođenje pravednosti, pokazano već u *Kapitalu III*.²⁹

3.2.1. Suvremeni teoretičari koji nastavljaju liberalnu tradiciju (Friedrich Hayek)³⁰ pokušavaju utemeljiti promišljanje društvenih relacija na osnovi Wittgensteinove filozofije (H. F. Pitkin),³¹ ili pak takvi autori, kao Rawls, rade na epohalno važećoj teoriji pravednosti³² prinuđeni su da pokušavaju izići nakraj sa sličnim problemom, koji i nije isključivo metodološki naravi.

3.3. Prethodne su napomene imale pokazati da obrtanja odnosa države i društva — koje je indicirano i iskazano u različitim empirijskim i teorijskim postavama — *nije dosljedno moguće*, da novim uspostavljanjem države kao apsolutiziranog subjekta epohe prestaje ne samo za novi vijek karakterističan sadržaj političke »sfere« (institucionaliziran u državi), pa i proizvodna nosivost društvene reprodukcije, nego i to da se takvim odnošenjem ukida sama mogućnost relacije države i društva. Tek od tako skicirane dovezne točke mogu započeti analize koje bi, možda, mogle barem analitički sudjelovati u bitnoj novosti epohe.

28

Usp. F. Tomberg, *Polis und Nationalstaat. Eine vergleichende Überbauanalyse im Anschluss an Aristoteles*, Luchterhand, Darmstadt-Neuwied, 1973.

29

»Pravednost transakcija koje se odvijaju među agentima proizvodnje počiva na tomu da te transakcije izvire iz proizvodnih odnosa kao prirodna konzekvencija. Pravne forme u kojima se ekonomske transakcije pojavljuju kao voljna djelovanja sudionika ... ne mogu, kao puke forme, same odrediti taj sadržaj. One ga samo izražavaju. Taj je sadržaj pravedan ako odgovara načinu proizvodnje, ili mu je adekvatan. On je nepravedan ako mu proturječi« (MEW, sv. 25, str. 351).

30

Usp. F. A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, sv. I, *Rules and Order*. The University of Chicago Press, Chicago, 1973.

31

H. F. Pitkin, *Wittgenstein and Justice*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1973.

32

J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Oxford, 1973.

Žarko Puhovski

THE SUBJECTIVIZATION AND END OF
THE MODERN STATE

Summary

The state of the modern age (i.e. the state as such, as opposed to the classical concept of the community) is determined by its relationship towards the civil society, by the relationship between politics and production. Politics has abstracted itself from this relationship, and rules from this abstracted position over the civil society as an external force. In the 20th century a change occurs— the state becomes a subject; it is no longer a mere machinery but the founder and author of the essential content of the epoch. Society is no longer a *societas societans* but only a *societas societata*, but the state, too, cannot continue as a simple quantitative enlargement of its original definition. The state-society relationship is no longer possible, since their existence as two distinct parts this relation presupposes is replaced by a pseudo-community. At a theoretical level, this is shown by the modern concepts of justice (Hayek, H. F. Pitkin, Rawls), which, according to the classical concept, always refer both to the political and the economic sphere. The consequence of such views is the belief in the need for a methodologically and conceptually new approach to this essential relationship of the epoch.